

САКРАЛНА ТОПОНИМИЯ И КУЛТОВИ ОБЕКТИ ОКОЛО СЕЛИЩАТА ПО ПОРЕЧИЕТО НА ГОРНА МЕСТА

Ангел Янков

Река Места е естествена граница между Родопите и Пирин – от Разложката котловина на север до Неврокопското поле на юг. Но реката не разделя, а свързва селищата от двете ѝ страни. Отдясно, в полите на североизточните гънки на Пирин, се намира Добринище, малко по на юг, по източните склонове на планината, са кацнали Обидим и Кремен, а вляво към Родопите, в северозападните склонове на Дъбрашкия рид, са разположени селата Гостун, Осеново и Буково. Ниско до самата река се намират Филипово (на левия бряг) и Места (на десния бряг).

Районът на Горна Места предлага сравнително добри условия за живот, затова е бил заселен още в дълбока древност. През XV век османските регистри вече отчитат съществуването на селища с имената Добрунища, Обидим, Кремен и Гостун, а през XVII в. се появяват и Осенова, Букова, Филип (Енциклопедия 1995: 116, 227, 275, 465; Енциклопедия 1999: 63, 85, 361). Само Места е ново селище, възникнало около изградените в края на XIX век ханове в Момина клисура. След 1957 г. в населената местност Обидимски ханове се заселват жители от селата Обидим, Филипово и Осеново и през 1965 г. на картата се появява село Места (Енциклопедия 1995: 567).

Именно тези селища са обект на нашето внимание поради силната привързаност на местното население към вековните традиции. Несъмнено важна роля за това са играли закътаното местоположение, както и надморската височина на повечето от тях. Например село Обидим се намира на 1200 м, Кремен – на 1050 м, Осеново – на 1070 м надм. вис. и т.н. Всичко това е способствало за съхранение на архаични елементи в тяхната народна култура.

В годините на чуждото господство повечето от селищата в района с цената на големи лишения са успели да опазят своята вяра. Така например жителите на Осеново е трябвало да променят няколко пъти своето местонахождение. През XVII век в Добринище и Филипово се появяват българи мюсюлмани, а Буково е изцяло помохамеданчено (Енциклопедия 1995: 116, 275; Енциклопедия 1999: 85, 361). Малцината българи мюсюлмани в Добринище по-късно се изселват, докато във Филипово днес християнският елемент е на изчезване поради миграцията главно към съседното село Места.

Вероятно сблъсъкът между християнството и исляма е една от причините за съживяването и поддържането на многобройните черковища по поречието на Места. В научната литература въпросът за култовите места в селските землища е разглеждан от различни страни (Вж. Теодоров 1972: 102–218; Стаменова

1985: 139–158; Мутафов 1989: 134–222; Мутафов 1996: 1–28 (ръкопис)¹, но досега липсват специализирани изследвания за посочения район. В рамките на научноизследователския проект “Тракийски светилища от Западните Родопи и Пирин”, организиран от ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград, Археологически институт с музей при БАН – София и Етнографски музей – Пловдив, през 2004–2005 г. бяха осъществени теренни проучвания в района на осем селища по река Места.

Затова предимно на базата на новосъбрани материали в настоящото съобщение се представя сакралната топонимия, свързана с култовите обекти в района, проследява се техният облик и местоположение. Те показват пряка връзка с някогашните махали в селските землища или очертават защитен пръстен около селищата, резултат от първичната им охранителна функция. Освен това акцентът пада и върху празнуването на някои локални обичаи и обреди, изпълнявани на деня на светеца патрон или на друг християнски празник. Макар че съществуващите сакрални обекти с течение на времето все повече се християнизират и губят връзката си с древните култове, то те още пазят някои старинни обреди и обичаи.

* * *

Както навсякъде в българската етническа територия и в селските землища по Горна Места се наблюдава голямо разнообразие от култови обекти. При някои са построени параклиси, други са белязани с каменни грамади, ветроупорни фенерчета, дървени или каменни кръстове, а споменът за трети се пази под формата на предания или наименования на местности. Точното място на последните обекти може да бъде разпознато много трудно, като само при някои се откриват едва забележими следи, които говорят за тяхното предназначение. Съвсем естествено е изобилието на свети места в християнските селища и тяхната оскъдност в двете села, в които живеят българи мюсюлмани.

Село Добринище е опасно от всички страни от оброчища. Около него има параклиси на св. Никола, св. Илия и св. Спас, а останалите оброци, наричани тук вакъфи или цръквища са св. Георги, св. Марена (св. Марина), св. Връч (св. св. Козма и Дамян), св. Троица, сти Митър (св. Димитър) и св. Атанас. Като прибавим към тях и манастира “Св. Панталеймон”, който е на границата със село Обидим, черковището св. Текла на синурата между Добринище, Банско и Бая, както и св. Варвара в землището на с. Елешница, то картината е пълна (Обр.1). Уникален за нашите земи сакрален комплекс е св. Текла. Там на един неголям хълм са разположени пет оброка, които носят имената на св. Текла, св. Константин и Елена, св. Йоан Богослов, св. Серафим и Преображение Господне. Няма друг описан случай, когато на такава малка площ се наблюдава струпване на толкова сакралност.

С не по-малко черковища е наситено землището на село Обидим. През 20-те години на миналия век е изграден манастирски комплекс в местността

Св. Панталеймон. Има старинни параклиси на св. Георги и Св. Богородица, по-нов на Св. Троица, както и оброчища, белязани с дървени, каменни кръстове или железни ветроупорни фенери на св. Петър, св. Илия, св. Атанас, св. Спас, св. Неделя, св. Петка, св. Варвара, св. св. Кирил и Методий (Обр. 2).

Друг случай е село Кремен. То има само четири черковища, обозначени с каменни грамади във формата на полукръг. Те са Петрева църква, Божо име (Св. Дух), Св. Троица и св. св. Кирил и Методий. Високо в Пирин се намират местностите Илиова църква и Тодорова църква, но “ся изобщо не се познава каде са били”²² (Обр. 3).

Село Гостун е заобиколено от осем черковища. Има изградени параклиси на св. Георги (старинен), Св. Богородица (особено внушителен) и св. Неделя (нов), а останалите – на св. Тодор, св. Троица, св. Атанас, св. Петър и св. Марена, са белязани с “нишан”, т.е. кръст (Обр. 4).

Около село Осеново са изградени три параклиса: “Св. Богородица”, “Св. Илия” и “Св. Дух”. В края на XIX и началото на XX век поради свлачищни процеси селото се премества пет-шест километра на юг до Градинишка река. През 1905 г. на мястото на старото оброчище Св. Архангел Михаил е построен внушителен храм (Енциклопедия 1999: 85). Постепенно църквата “Св. Богородица” в местността Старе село губи първенстващото си място, тъй като става един от параклисите в селското землище.

Близо до границата между Осеново и Филипово, но все пак в землището на последното село се намира черковището Св. Димитър (на връх Митровица). Новото селище Места има само един параклис, посветен на Рождество на Св. Богородица (Малка Богородица), построен върху старо черковище в бившето обидимско землище.

Жителите на село Буково пазят спомена за древното езическо светилище на връх Острец, защото доскоро те са правили курбан-байряма именно на този връх. Не се знае кой християнски светец е бил почитан на това сакрално място преди помюсюлманчването им. На един километър северозападно от селото се намира връх Свети Нюстур, който пък е запазил леко видоизменено името на християнския светец Нестор. Някогашните оброчища са унищожени, а празниците им забравени.

Най-често местностите, където се намират култовите обекти, носят имената на християнските светци: Св. Никола, Св. Илия, Св. Георги, Сти Митър, Св. Връч, Св. Троица, Св. Марена, Св. Текла (Добринище), Св. св. Кирил и Методий, Св. Троица, Св. Спас (Обидим), Ста Троица (Кремен), Св. Георги, Св. Богородица, Св. Тодор, Св. Марена, Ста Неделя (Гостун), Св. Илия, Св. Дух (Осеново), Св. Нюстур (Буково). Вероятно са много стари наименованията, започващи със Сти или Ста. Този топоним показва, че сакралността на мястото е най-малко отпреди османското нашествие на Балканите (Вж. Мутафов 1996: 25). Нетипичен и непознат в други наши краища е топонимът Света Текла – християнска първомъченица от I век. Затова може би трябва да обърнем по-

сериозно внимание на фолклорните записи за идването на апостол Павел и заселването на римски ветерани в Разложката котловина³, а оттук и за ранното разпространение на християнството по тези земи.

Производни от името на светеца патрон и названието черква (църква) са местностите Атанасова черква (Обидим), Петрева църква, Илиова църква и Тодорова църква (Кремен). За старинен произход претендират и названията на местностите Паталай (Панталеймон – Добринище), Гьорговица (Обидим), Митровица (Филипово). Може би не са случайни названията от женски род. Към тази мисъл ни навежда фактът, че и до днес на върха Митровица колят само женско животно за курбан на Димитровден. Това е несъмнено доказателство, че жертвата е предназначена за женско божество.

Не бива да се подминава черковището Божо име, кацнало на малка могила, намираща се над с. Кремен. Това название вероятно е евфимизъм за името на соларно божество от предхристиянската епоха, което е табуизирано и забранено за произнасяне. Този култ ни отвежда към тракийската древност. Наличието му е свидетелство за християнизиранието на старите езически средища (Рангочев 2000: 98-100; Григоров 2004: 15–21). Днес на същото място се строи параклис, посветен на Светия Дух.

Легендата за доброволната жертва на елена е известна в повечето селища и се свързва с курбаните на следните празници: Св. Никола (9 май – м. Караджовец, Добринище), Петрева църква (29 юни – Кремен), Св. Атанас (5 юли – Гостун) и Св. Илия (20 юли – Обидим и Осеново). Празнуването на т.нар. Еленска църква, характерно за южните части на страната, също се отдава на наличието на тракийски субстрат в българската етническа територия (Георгиева 1983: 42–45).

Обикновено оброчищата се намират на високи и открити отвсякъде места. Те са кацнали на естествено оформени могили или скални възвишения (върхове), откъдето се открива чудна гледка. Най-забележителните от тях са мегалитни паметници. Такъв е случаят с Митровица (Филипово), връх Острец и Св. Нюстур (Буково), Сти Никола (Добринище). Когато няма скали, се оформят каменни грамади, каквито са кременските оброци и черковищата на Св. Текла. Те са оформени в полукръг или елипса, отворена на запад. Не са рядкост обаче и сакрални обекти, които се разполагат в ниското. Например старинният параклис “Св. Георги” до село Гостун се намира над пътя на сравнително равно място, между два огромни черни бора (според информаторите – хилядолетни), а под него на малка могила има извор, до който се извисява вековен дъб. Това не е единственият случай, когато в съседство до оброчищата се намират столетни борове, дъбове или букове. Отделни стари дървета или малки горички се наблюдават и при черковищата Св. Текла (Добринище)⁴, Св. Неделя, Св. Троица, Св. Илия, Атанасова черква (Обидим), Петрева църква (Кремен), Ста Неделя (Гостун). Наличието на вода – извор, вада, река, водопад – е друг елемент, който много често присъства на тези сакрални места. Така е при добринишките оброци Сти Никола, Св. Марена, Св. Връч, Св. Троица.

Всичко това ни отвежда към древните култове, свързани с върховете и скалите, култа към водата, култа към дърветата и най-вече към дъба. Няма култов обект в разглеждания район, в който да отсъстват всички изброени дотук елементи. Винаги е налице поне един. А наличието на повечето от тях е гаранция за важността на сакралния топос.

Споменатите дотук култови обекти се разполагат по-близо или по-далече от населените места. Повечето показват пряка връзка с някогашните заселища или махали, от събирането на които се раждат новите селища.

Така например, сегашното Добринище се оформя като купно селище около местността Бунара, където е изградена църквата “Успение на Св. Богородица”. През XVII в. селото се разраства, заселват се жители от околните махали Думатарско, Добречково, Гумнища, Сти Никола, Косов дол, Дренето (Енциклопедия 1995: 275; Липев 2002: 35, 124). Всяка махала си имала църквище. Знае се, че Св. Спас принадлежал на Доматарско, а Св. Атанас – на Добречково. След установяването си в Добринище заселниците, дошли от махалите, не забравят своите оброци и техните празници. Появяват се и нови оброчища, възникнали на стари свещени места, разположени близо до Добринище – Св. Илия, Св. Троица, Св. Георги, Св. Марена.

Подобен е произходът на култовите места и около село Обидим. Според преданието в землището на сегашното селище е имало осем махали. Знаят се Долене, Милковица, Гьорговица, Голяма ливада, Атанасова черква, Осиково. Днес селото е обградено от всички страни с параклиси. Любопитно е, че ако погледнем обидимското землище от връх Митровица, ще открием, че вляво от селото остават все черковища с женски имена – Св. Варвара, Св. Петка, Св. Неделя. Дали тук няма някаква закономерност, може само да гадаем.

В Кремен днес има две махали, на които съответстват двете черковища Божо име и Ста Троица. Когато прибавим към тях оброчището на Св. св. Кирил и Методий, Петрева цръква, където става общоселският събор, както и другите две цръкви – Илиова и Тодорова, които маркират присъствието на кременци високо в Пирин, получаваме пълна представа за сакралните обекти, осъществяващи защитата на Кремен.

Село Гостун е обградено от всички страни от черковища (осем на брой), разположени по-близо или по-далече от населеното място. На Осеново не достига време, то е на сегашното си място едва от век, за да се заобиколи плътно с оброци. Същото се отнася и до новото селище Места, което тласкано от традицията, вероятно тепърва ще гради параклиси в своята околност. Това не касае ислямизираните селища Филипово и Буково, които днес имат друга ценностна система.

Изграждането на сакрален пръстен около християнските селища има за цел да охранява здравето и живота на стопаните, да осигурява дъжд и оттам берекет по нивята и приплод по стадата, да пази реколтата и землището или, казано с други думи – цялото окултурено пространство (Вж. Мутафов 1996: 26).

Жителите на Добринище твърдят, че параклисът Сти Никола вероятно е изграден върху тракийско светилище. Недалече оттам се намират останки от раннохристиянска еднокорабна базилика. Според археолозите до Св. Текла е имало селище още преди новата ера, а до оброчището Св. Връч е разположен древен некропол (Липев 2002: 21–22). Интерес предизвикват и мегалитните светилища на върховете Митровица и Острец. Не случайно при теренния обход край тези култови обекти бе регистрирана тракийска керамика от I хил. пр. Хр. От същия период са датирани и късчетата, открити при черковищата Св. Илия и Св. Спас (Добринище), Св. Панталеймон и Св. Богородица (Обидим), Ста Троица (Кремен) и др. За кипящия живот по тези места говорят и керамичните фрагменти от късната античност (IV–VI в.), намерени при оброчищата Св. Георги, Св. Марена, Св. Троица, Св. Атанас (Добринище), Св. Неделя (Обидим), Св. Петър и Божо име (Кремен), Св. Георги и Св. Богородица (Гостун). Това е най-ранната датировка, но в повечето случаи на тези обекти се открива и керамика от XI–XII в., Късно средновековие или Възраждане⁵. Всичко това е още едно доказателство за приемствеността на култа, макар че само археологически проучвания биха могли да хвърлят повече светлина върху отминалото време.

* * *

Старинен произход имат и много от срещаните тук обичаи и обреди, които са пряко свидетелство за съхраняване на някогашните традиции. Такива са паленето на гарото (стралевица, купен) на Заговезни, топенето на китки на Гергьовден, въртенето (обходът) на селищата и параклисите на втория или третия ден на Великден, правенето на Вай гугу (пеперуда), на курбаните, които съпътстват всеки по-голям християнски празник и други. Нетипични са игрите на маскирани изпълнители или конните надбягвания на втория ден на Великден или на Петровден.

В селата Добринище и Кремен на втория ден на Великден се организира църковно шествие с хоругви и икони, водено от местния свещеник. В Добринище то тръгва от старата църква “Успение Богородично” и извърта (обикаля) вакъфските места Св. Троица, Св. Връч, Св. Марена, Св. Георги и Св. Илия. На оброчищата жените раздават погачи, “кой каквото се е обрекал, има си нещо оброк и раздава”⁶. Младите булки със свежървите минават и подаряват яйца на близки и познати. Шествието се връща отново в старата църква, обикаля я и едва тогава хората се разотиват. Знае се, че селото се върти за здраве, да се прогонят лошите неща. Смята се също, че “щом се върти едно село, трябва да се завъртят жителите тука, да не се губят. То си е останало адет от някога”⁷. Тази имитативна магия се корени в старата вяра, че нещата в природата се намират в непрекъсната взаимна връзка, че подобното предизвиква винаги нещо подобно по силата на простата аналогия. В Кремен процесията обикаля двете махали, без да ходят на черковищата. Тя се разтуря след обхода на

селския храм “Св. Никола”. Тогава младите булки раздават боядисани великденски яйца. Старите им дават пари и ги благославят: “Да се кердосате (да живеете заедно докрай), да побелеете като Пирин планина”⁸.

В село Обидим правят църковно шествие до оброчището на Св. Варвара на третия ден на Великден. Жените носят погача, пържени яйца и други ястия, вино. Там се прави молебен за дъжд и обща трапеза. След това, връщайки се по друг път, процесията стига в селото. Пеейки различни песни и обкичени със здравец и зелени букови клончета, участниците обикалят селската църква. После се разотиват, за да се приготвят за общоселското празнично хоро⁹. Добринищани също ходят тогава на топлия минерален извор в местността Св. Варвара в землището на село Елешница. Поверието говори, че “от извора кипи кръвта на Варвара”, затова там се събират хора от всички околни разложки села (Липев 2002: 194). Народното веселие достига своя връх.

При ходенето на оброчищата (църквищата) на деня на светеца патрон или на друг празник най-често се прави молебен за дъжд, като молбата се отправя към светеца покровител. Така старите черковища постепенно се превръщат в места за почит към християнските светци. Оброчният празник става празник на патрона на параклиса. От него хората очакват берекет, осигуряване на дъжд, предпазване от природни стихии и болести (Вж. Мутафов 1996: 27).

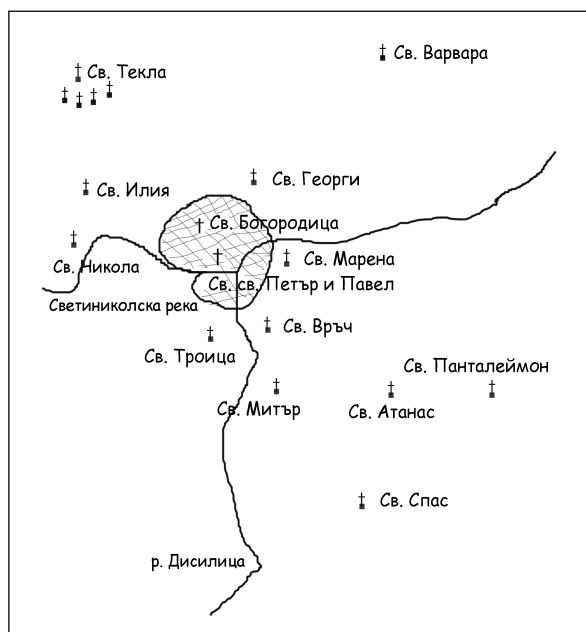
Голям интерес представляват конните надбягвания в Добринище – на втория ден на Великден и в Кремен – на Петровден. Това са най-големите празници за двете селища – селските събори. Освен общозадължителните елементи за всеки празник на открито (курбан, обща трапеза, освещаване и прекадяване на курбана и трапезата, палене на свещи върху хлябовете, обредното им разчупване и раздаване, празнични песни и хора), празненствата в двете селища се съпровождат и със задължителните тук конни надбягвания. Те нямат нищо общо с провежданите кушии на Тодоровден.

В Добринище селският събор се прави в местността Сти Никола, а в Кремен – на Петрева църква. Ергените кичат своите коне със здравец и червени панделки. “Стиниколчовците” в Добринище тръгват от Сти Никола през местността Серев кръст към селския мегдан на Юрото, а “бесалиите” в Кремен препускат от Петрева църква по нанагорнището до селото. Чийто кон е първи, той е победител. Раздават се награди – коч, агне. В Добринище ги посрещат със свирки, тъпани и хора. В Кремен закарват победителя и неговия кон в кръчмата и там задължително наливат ездача и коня с вино. Няма как да не се върнем към посветителните обреди в тракийската древност и направим аналогия с някогашните игри. Несъмнено е, че тези кушии са отглас от древните мъжки инициации.

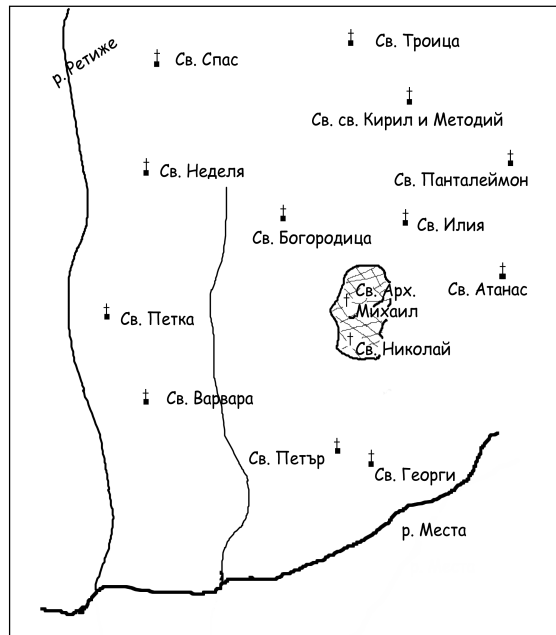
Друг, нехарактерен за великденската обредност, елемент се забелязва вечерта на хорото в Добринище, когато идват бабугерите – двама мъже, маскирани като арапи. Те се втурват да ловят малки момчета и “да ги правят арап-

чета”, цапайки ги със сажди¹⁰. По-късно излизат Куцльото и Коконата. Той е облечен в капитанска униформа и подскачайки на един крак, с дървена шашка в ръце, се мъчи да посече някой от мъжете около него. Тя е в бял сукман, с начервени устни и белосано с помада лице, танцува между хората и търси кому да сложи кърпа на рамото и да го калеса. Това продължава, докато белязаният не се откупи с шарено великденско яйце (Липев 2002: 193). Напук на църквата, този фрагмент от старинните маскарadni игри оцелява на най-големия християнски празник. Практиката познава много случаи, когато е забравен смисълът на обичая, но не и обредните действия, свързани с него.

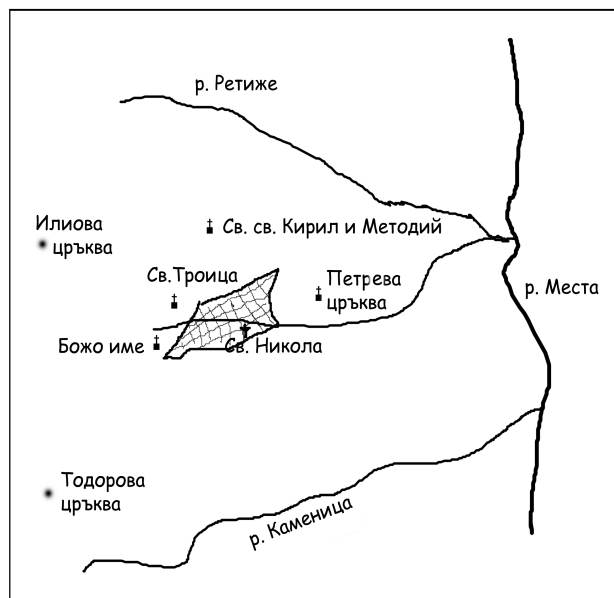
Много от древните култови практики достигат до наши дни, може би защото те са пряко свързани с някогашните езически светилища, превърнали се днес в християнски черковища или параклиси. Разбира се, за това е необходима и пряка приемственост между населението. Култови обекти като Сти Никола и Петрева църква не са единични случаи в разглеждания район (а защо не и в по-широк план). Те илюстрират прекрасно факта, че натоварените със сакралност тракийски светилища още пазят древните обичаи и обреди, те са тяхно хранилище. Минават столетия, сменят се религиозни доктрини, но старинните практики остават, макар че в повечето случаи са силно видоизменени и не са ясно видими. Ако е удачно сравнението, те се откриват в храма под новата стенопис като основа, не се виждат с просто око, но ги има под няколкото слоя боя.

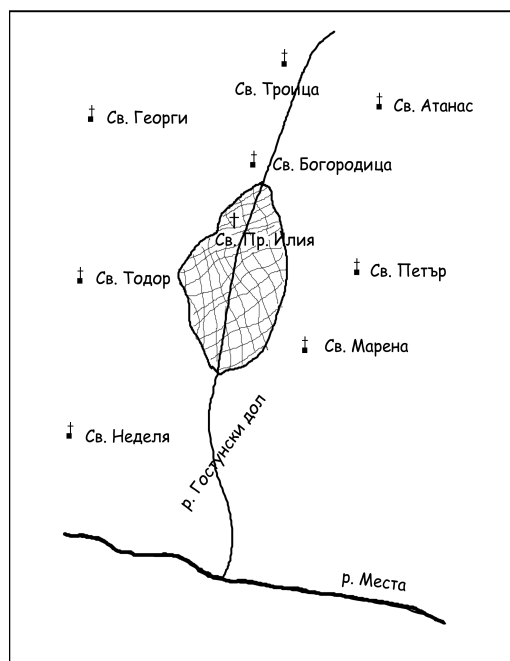
Село Добринице

Село Обидим

Село Кремен

Село Гостун

БЕЛЕЖКИ

¹ Колегата Васил Мутафов от Исторически музей – В. Търново е събрал и анализирал солиден материал по темата, прави изключително интересни изводи и обобщения, както в практически, така и в теоретичен аспект. Използвам случая да му благодаря за предоставения ми материал.

² Инф. Люба М. Убакова, 76 г., с. Кремен.

³ Инф. Александра Пумпалова, 76 г., с. Добринище.

⁴ Някога там имало вековен дъб с дървен иконостас. – Инф. Нада М. Лачина, 80 г., с. Добринище.

⁵ Датировката на керамиката е извършена от доц. д-р В. Марков от ЮЗУ “Неофит Рилски”, за което му изразявам своята благодарност.

⁶ Инф. Александра Пумпалова, 76 г., с. Добринище.

⁷ Инф. Елена А. Топузова, 72 г., с. Добринище.

⁸ Инф. Мария Кр. Халева, 71 г., с. Кремен.

⁹ Инф. Люба Д. Станкова, 70 г., с. Обидим.

¹⁰ Инф. Калина В. Симидчиева, 58 г., с. Добринище.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, 1983:** Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983.
- Григоров, 2004:** Григоров, Гр. Към въпроса за трако-славянската субстратна култура. Сакронимът Боже име, празниците Божи дух – Лелино здраве и легендата за самоволната жертва на елена. – В: Етнос и менталност. С., 2004, 15-21.
- Енциклопедия, 1995:** Енциклопедия Пирински край. Т. I. Благоевград, 1995.
- Енциклопедия, 1999:** Енциклопедия Пирински край. Т. II. Благоевград, 1999.
- Липев, 2002:** Липев, М. Добринища през вековете. С., 2002.
- Мутафов, 1989:** Мутафов, В. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 134–222.
- Мутафов, 1996:** Мутафов, В. Родопските култови обекти и празниците им (ръкопис). В. Търново, 1996.
- Рангочев, 2000:** Рангочев, К. Сакронимът “Боже име”. – В: Арнаудов сборник. Т. I. Русе, 2000, 98–100.
- Стаменова, 1985:** Стаменова, Ж. Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т. III. С., 1985, 139–158.
- Теодоров, 1972:** Теодоров, Е. Древнотракийско наследство в българския фолклор. С., 1972.